

(Verschenen in:: M. ter Hark, P. S. Hasper, R. G. Hilbrands (red.), Congresbundel
Filosofiedag Groningen 1995, Uitgeverij Eburon (Delft 1995); pp. 95-99.)

M. Keestra

Samenvatting:

Zowel in de continentale als in de angelsaksische filosofie wordt de systematische filosofie van Hegel veelvuldig een gebrek aan werkelijkheidsbetrekking verweten. Het lijkt er inderdaad op dat Hegel met name geïnteresseerd is in de interne samenhang van zijn systematische filosofie, welke samenhang primair als talig begrepen moet worden. Er zal besproken worden hoe door Quine en Davidson gewezen wordt op de beperkte mogelijkheid om betekenis af te leiden uit empirische observaties, zodat niet-empirische elementen een betekenisstheorie moeten verrijken. Die beperkte mogelijkheid brengt Hegel ertoe na te gaan, hoe dan de samenhang van betekenissen onderling is.

Al tijdens zijn leven is Hegel een gebrek aan empirisme verweten. Met name zijn studievriend en latere rivaal Schelling bekritiseerde de volgorde van Logik en Realphilosophie, waarbij immers de herkomst van logische categorieën en oordeelsvormen uit de empirie genegeerd blijft, terwijl omgekeerd de illusie gewekt wordt dat de bestaande werkelijkheid -van ruimte en tijd tot en met culturele instituties, zoals religie en kunst- voortvloeit uit de logische idee. Hoe de idee die werkelijkheid moet veroorzaken blijft onduidelijk en ongegrond. Hegel heeft volgens Schelling van meet af aan de misvatting volgehouden, dat begripsverhoudingen zelf realiter bestaan, terwijl zij feitelijk ontleend zijn aan reële verhoudingen. (X, 161)

Schellings Hegelkritiek heeft in de moderne filosofie veel invloed gehad. Heideggers verwijt aan Hegel is enigszins verwant. Hegel laat in zijn filosofie van het absolute een omkering van de 'straalrichting' van het absolute ten opzichte van de denker plaatsvinden: in plaats van het 'Strahlen der Wahrheit auf den Denker' (1993, 142) te volgen, denkt hij ernaar toe, meent hij in zekere zin het absolute zelf te kunnen construeren vanuit de verhouding waarin hij tot dat absolute staat. Bovendien vergeet hij deze eigen ingrijpende omkering. (ib., 144)

Heidegger en Schelling lijken dus te wijzen op de beperkte geldigheid van Hegels filosofie van het absolute, die niet meer kan zijn dan de explicatie van beperkte werkelijkheidservaringen, iets wat Hegel volgens hen niet ingezien heeft.

Deze vorm van kritiek leidt natuurlijk onmiddellijk tot de vraag, hoe dan de ontwikkeling van woorden en begrippen uit empirische observaties begrepen kan worden. Omdat dit in de contemporaine filosofie met name door filosofen die -kritisch- voortborduren op het logisch positivisme besproken wordt, wil ik Hegel confronteren met deze traditie.

Ongeacht de beslissende verschillen tussen de continentale traditie en de zojuist genoemde, bevat de volgende uitspraak van Carnap kritiek die eveneens op Hegel van toepassing lijkt. Carnap velt na logische analyse een oordeel van zinloosheid over 'jede spekulative Metaphysik, jede vorgebliche Erkenntnis aus **reinem Denken** oder aus **reiner Intuition**, die die Erfahrung

Het optimisme van de logisch positivisten dat op een heldere en eenduidige manier talige uitdrukking aan de ervaren werkelijkheid gegeven kan worden is echter weersproken. Volgens Quine is er tussen het werk van de 'ontologisch filosoof' en de natuurwetenschapper slechts een graadueel verschil (1960, 275), terwijl uiteindelijk elke empirische inhoud afhankelijk is van niet-verbale stimuli (van de zintuigen) (ib. 26). Toch vereist de taligheid van de uitdrukking nog een extra toevoeging met betrekking tot de empirische oorsprong van een uitgedrukte inhoud: er moet sprake zijn van intersubjectieve overeenstemming bij overeenkomstige stimuli (ib.; 1969, 87). Hoe abstract ook, uiteindelijk moet elke zinvolle verbale onderscheiding te relateren zijn aan intersubjectief toegankelijke waarnemingen.

Ten aanzien hiervan treden verschillende vormen van on(der)bepaaldheid op, die betrekking hebben op zowel de referentie als op de talige uitdrukking van het gerefereerde. Referentie aan een waargenomen object is pas zinvol wanneer zij gerelateerd kan worden aan een 'background language', een volstrekt geïsoleerde -theoretisch 'ongeladen'- waarneming kan niet betekenisvol uitgedrukt worden. (1969, 48) Deze afhankelijkheid blijkt met name wanneer we onze observaties moeten vertalen in een andere taal; pas dan blijken 'rabbit' en 'gavagai' ontologisch gecompliceerd te zijn en provinciaal van karakter.

Het zal wellicht verbazen, maar ook Hegel heeft aandacht besteed aan de ondoorzichtigheid van referentie, en een zekere kritiek op 'observatie-zinnen' gepleegd. Bovendien -en dat brengt hem nog meer in onverwachtse verwantschap met bovenvermelde benadering- leunt ook zijn kritiek in sterke mate op taalfilosofische overwegingen. Toont Quine ons hoezeer de uitroep: "Kijk, een konijn!" voor het verstaan ervan allerlei veronderstellingen impliceert over de objecten konijn, konijn-delen en konijn-stadia, Hegel betoogt dat zelfs de betekenis van "Hier, nu" bij het aanwijzen van iets onvoldoende is: "Ich, dieses sehe den Baum, und behaupte den Baum als das Hier; ein anderer Ich sieht aber das Haus, und behauptet, das Hier sei nicht ein Baum, sondern vielmehr ein Haus." (PhG, 73)ⁱⁱ Hegel zal hieruit de conclusie trekken dat voor een zintuiglijke indruk geen adequate talige uitdrukking te vinden is. Immers, wat uitgedrukt wordt door een observatie van 'dit, hier en nu' is onvermijdelijk de generalisatie van die schijnbaar enkelvoudige indexwoorden over een grote hoeveelheid, elkaar opvolgende waarnemingen, als ware het een verzamelnaam. Welke waarneming in de betreffende verzameling kan vallen wordt bepaald door een begrip, dat dus zelf niet meer direct naar zintuiglijke waarneming kan verwijzen.

Nu lijkt het erop, dat Quine genoemde ontologische relativiteit zodanig verbindt met de onderbepaaldheid van vertaling van zinnen van de ene in de andere (observatie-)taal, dat er een veelheid van met elkaar incompatibele theorieën kunnen zijn, die elk op een of andere manier beantwoorden aan dezelfde stimuli. Op dit idee heeft Davidson belangrijke kritiek geuit.

Om te beginnen is ook Davidson van mening dat de idee van correspondentiewaarheid onhoudbaar is, sterker nog: "there is nothing interesting or instructive to which true sentences might correspond." (1990, 303)ⁱⁱⁱ Tevens is hij ook van mening dat een enkele uitspraak -dus ook een observatiezin- slechts betekenisvol kan zijn binnen een groter talig kader. Hij bestrijdt echter Quines opvatting, dat dezelfde stimuli in verschillende talen adequaat besproken kunnen worden, terwijl die talen toch ontologisch incommensurabel met elkaar zouden zijn. Dat veronderstelt immers toch weer de opvatting, dat er een werkelijkheid zou zijn die door verschillende talen op evenzo verschillende manieren vervormd weergegeven worden. Dan kan men zich afvragen of er een bepaalde vervorming is die slechts door één taal weergegeven kan

worden, of dat er meerdere talen zijn die hetzelfde 'conceptuele schema' hanteren; bovendien blijft ook de vraag, van welke taal men zich bedient bij het vergelijken van twee verschillende talen om tot de conclusie te kunnen komen dat zij verschillende conceptuele schema's impliceren. (1984, 185)

Deze overwegingen brengen Davidson tot een nog radicalere opvatting dan die van Quine. Het is niet pas door vertaalproblematiek dat wij op problemen stuiten, maar ook bij de interpretatie van een spreker van dezelfde taal moet er aan een aantal voorwaarden voldaan worden. In het kort gezegd, komen deze voorwaarden erop neer dat wij op basis van zo groot mogelijke overeenstemming met de spreker, haar zinnen interpreteren. (1984, 137) Dat betekent dus ook dat wij niet anders kunnen, dan haar zo groot mogelijke rationaliteit en consistentie toe te schrijven. Gegeven deze methodologie van interpretatie zijn wij nimmer in staat om anderen wezenlijk verschillende concepten of meningen toe te dichtten. (1984, 197)

Expliciet stelt Davidson dat zowel interpreteren als vertalen betekent, dat wij onze eigen logica projecteren op de taal en de meningen van een ander. (1980, 239; 1990, 320)

Dit standpunt, gevoegd bij het verlaten van een correspondentie theorie van waarheid ten gunste van een coherentietheorie lijkt Davidson tot een geschikt mikpunt van Schellings kritiek op Hegels 'Vernunftwissenschaft' te maken, immers ook Davidsons waarheidstheorie lijkt nog de natuur, de niet-begrijpelijkheid werkelijkheid buiten zich te laten. (Vgl. Schelling, X, 152) Wat Davidson tot op zekere hoogte immuun maakt tegen Schellings kritiek is het feit dat bij Davidson geen sprake is van een geïsoleerd subject dat slechts uit zichzelf een betekenisystematiek put: als er al een herkomst aan te wijzen is, dan is die op zijn minst van intersubjectieve aard. Zijn betekenisstheorie is immers tegelijk een interpretatietheorie waarbij betekenis tot een publiek bepaalbare zaak geworden is. (1986, 315) Binnen de randvoorwaarden die volgen uit het 'principle of charity', waardoor grootst mogelijke rationaliteit aan een spreker toegeschreven wordt, kunnen wij de uitingen en gedragingen van andere sprekers leren kennen en interpreteren.

Hoewel Schelling aan deze mogelijkheid van een intersubjectieve bron van betekenis niet gedacht schijnt te hebben, is het ook de vraag of hij daarmee volledig tevreden zou zijn gesteld. Wellicht kan zo het begrijpen van de 'geistige Welt' verklaard worden, de relatie tot de natuur blijft hiermee onopgehelderd. Hieraan lijkt Davidson ook tegemoet te komen, doordat hij zijn betekenisstheorie uiteindelijk causaal noemt: "Communication begins where causes converge: your utterance means what mine does if belief in its truth is systematically caused by the same events and objects." (1986, 318) Of hij spreekt van een empirische betekenisstheorie, waarbij een causale ketting bepaalde stimuli verbindt met bepaald verbaal gedrag, terwijl de intersubjectieve overeenkomsten berusten op aangeboren gelijkvormigheidsresponsen die in diverse personen overeenkomstig moeten zijn^{iv}: op basis van gelijkvormige waarneming van een object - bijvoorbeeld een tafel- is het dan mogelijk dat de ene persoon van de ander de naam van dat object leert kennen. (1989, 199) Zo blijken het mentale en fysische bij Davidson niet onherroepelijk gescheiden te blijven, terwijl hij geen correspondentietheorie op hoeft te stellen maar juist de idee op kan geven van 'facts as entities that make sentences true'. (1990, 304)

Het lijkt erop, dat Hegel nauwelijks geïnteresseerd is in een dergelijke empirische betekenisstheorie, zoals we reeds zagen ten aanzien van de uitdrukking van zintuiglijke waarnemingen. Zelfs wanneer de premisse van een gelijkelijk functionerend psycho-sensorisch apparaat bij alle mensen geaccepteerd wordt -evenals de 'principle of charity'-, rest nog de vraag hoe zulke divergente concepten en ideeën kunnen ontstaan als de mensheid tentoonstelt. Daarbij

geldt beslist niet altijd Davidsons adagium: "Communication begins where causes converge." Veel onderwerpen van communicatie laten zich immers niet -ook niet via een lange causale ketting- beslissen op basis van oorzakelijke samenhangen, zonder dat daarmee communicatie onmogelijk wordt. Zoals Hegel opmerkt naar aanleiding van een bespreking van vertalingen van de Bhagavad-Gita: "Es widerstreitet gewiß geradezu der Natur der Sache [van het vertalen], die Forderung zu machen, daß ein Ausdruck der Sprache eines Volkes, das gegen die unsere eine eigentümliche Sinnesart und Bildung hat, wenn solcher Ausdruck nicht unmittelbar sinnliche Gegenstände wie Sonne, Meer, Baum, Rose usf., sondern einen geistigen Gehalt betrifft, mit einem Ausdruck unserer Sprache wiedergegeben werde, welcher jenem in seiner vollen Bestimmtheit entspreche." (11, 149) Dit zal Davidson niet ontkennen, die stelt dat noch 'it can be said that schemes are different', noch dat 'all mankind - all speakers of language, at least - share a common scheme and ontology.' (1984, 198) Voor iemand die echter niet slechts geïnteresseerd is in een empirische betekenistheorie, blijven hiermee belangrijke vragen over, ook omtrent betekenis.

Immers, wanneer we de idee van incommensurabele schemata verwerpen (waar verschillende redenen voor zijn, ook van niet taalfilosofische aard) dan kunnen we toch niet genoeg nemen met de constatering dat de Hopi-metafysica in het Engels kan worden besproken, of de wetenschappelijke revolutie in een 'post-revolutionair idioom'. (Davidson 1984, 184) We zullen althans moeten proberen om verschillende conceptuele betekenissen op systematische wijze aan elkaar te relateren, waarmee überhaupt die betekenissen expliciet gemaakt kunnen worden, gezien de uitermate beperkte mogelijkheid om betekenis te kunnen toetsen aan gemeenschappelijke observaties. Het spreekt vanzelf dat een dergelijke systematiek -hoe zinvol en terecht ook qua streven- in haar uitwerking gebrekkig zal blijven, zo goed als de meeste onderlinge communicatie dat wellicht ook blijft.

Hiermee is ongeveer een beschrijving van de aard en functie van Hegels 'Wissenschaft der Logik' gegeven. Deze is nadrukkelijk bedoeld als 'Rekonstruktion' van 'Denkbestimmungen' (5, 30) die onopgemerkt in onze taal optreden en die zij wil expliciteren. De namen, woorden, waarmee wij betekenissen uitdrukken verhullen immers de veelheid aan betekenissen die als het ware met zo'n naam wordt samengevat - zoals ook Quines konijn ons leerde. Het gaat erom de inhoud van zulke woorden te expliciteren en de samenhang van die inhoud met anderen te tonen: analyse en synthese tegelijk. (6, 557) Het spreekt vanzelf dat ook Hegels eigen woordgebruik aan een dergelijke reconstructie kan en moet worden onderworpen, waarvan het resultaat wellicht onverwachtse verwantschappen op kan leveren.

Noten:

- i.. Ironisch genoeg vereenzelvigt Carnap in dit artikel Hegel en Heidegger met dezelfde metafysica, die bovendien onverenigbaar met de logica en de denkwijze van de wetenschap is. (ib. 232)
- ii.. Zoals Quine het over 'undetached rabbit-parts' heeft, zo wijst Hegel op 'dit stuk papier, dat hier heel anders dan het stuk daarboven is.' (PhG, 78)
- iii.. Vgl. de soortgelijke termen waarmee Hegel kritiek uitoefent op Lockes idee omtrent de deductie van begrippen uit zintuiglijke waarnemingen: "Allein die Art, wie er diese Deduktion angreift, ist nun völlig nichtssagend, - etwas ganz Formales, eine leere Tautologie; diese Explikation ist höchst trivial und langweilig und sehr weitläufig." (20, 218) Wellicht is de beschrijving correct, de betekenis van de beschrijving is echter gering.

iv.. Bennetts stelling, "I have no trouble conceiving of creatures whose language cannot be translated into any language that I could understand" zou Davidson wellicht ook kunnen onderschrijven, waarbij hij 'creatures' die dezelfde aangeboren responsen hebben, zoals medemensen, zou uitsluiten. (Bennett 1985, 626)

Literatuur:

- Bennett, J. (1985): Critical Notice of 'Inquiries into Truth and Interpretation'. In: Mind.
- Carnap, R. (1931): Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache. In: Erkenntnis.
- Davidson, D. (1980): Toward a unified Theory of Meaning and Action. In: Grazer philosophische Studien.
- Davidson, D. (1984): Inquiries into Truth and Interpretation. Oxford, Oxford University Press.
- Davidson, D. (1986): A Coherence Theory of Truth and Knowledge In: Truth and Interpretation. (ed.) E. Lepore, New York, Blackwell
- Davidson, D. (1989): The Conditions of Thought. In: Grazer philosophische Studien.
- Hegel, G.W.F.: Werke. Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 1970. (Geciteerd met aanduiding van band- en paginanummer.)
- Hegel, G.W.F. (PhG): Phänomenologie des Geistes. Hamburg, Meiner Verlag, 1988.
- Heidegger, M. (1993): Hegel. Frankfurt, Klostermann Verlag.
- Quine, W.V.O. (1960): Word and Object. Cambridge, M.I.T. Press.
- Quine, W.V.O. (1969): Ontological Relativity and Other Essays. New York, Columbia University Press.
- Schelling, F.W.J.: Zur Geschichte der neueren Philosophie. In: Ausgewählte Schriften, Bd. 4, Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 1985. (Geciteerd volgens de uitgave door K.F.A. Schelling.)